

Акад. Ю.Д. Апресян

Теоретична лингвистика и практическа лексикография

Бих искал още в самото начало да отбележа, че приемам като изключително голяма чест присъждането на почетното звание *Doctor Honoris Causa* на вашия университет. Това е най-високото отличие, на което може да се надява човек, занимаващ се с научна дейност. Това е най-високият израз на признание от страна на университетската общественост.

В България съм за трети път. За първи път бях през 1986 година на конференция, посветена на теоретичните проблеми, свързани с преработката на текстова информация, проблеми, които тогава много занимаваха учените и у нас, и у вас. Втори път посетих България през 2001 година по съвсем друг повод – Далевата конференция¹. По време на тази научна проява се обсъждаха въпроси на лексикографията, предимно практическата. Сегашната ми визита е трета подред и бих искал да я разглеждам като своеобразен синтез на първите две. Ще обясня защо.

Начало на моята научна дейност беше практическата лексикография. През 1958 г. станах член на екип, който започна работа върху *Большой англо-русский словарь*, първото издание на който стана възможно през 1972 г. Мен обаче винаги са ме интересували и теоретичните въпроси на лексикографията. През 1960 г. започнах работа в Сектора по структурна лингвистика, учреден наскоро преди това в Института по руски език към Академията на науките. Основните интереси на Сектора бяха в сферата на чистата теория. Тогава мене ме поразил един факт, който беше причина и на искреното ми учудване през следващите години, че теоретичните разработки, в това число и в областта на структурната лингвистика, по някаква причина бяха много далеч от практическите нужди, и по-конкретно от нуждите на практическата лексикография, с която аз продължавах да се занимавам успоредно с другото. Именно тогава се появи мечтата ми за сближаване на тези две области, т. е. за построяване на общолингвистична теория, която да е полезна за лексикографското дело. Моят понататъшен научен живот всъщност е опит да се реши тази задача.

В този мой стремеж бях подкрепен от близкия ми приятел и главен лингвистичен учител И.А. Мелчук. Тук няма да се наемам да назовавам всички останали, от които съм се учил, – в това число влизат и моите собствени ученици, но още едно име не мога да не спомена. Това е Анна Вежбицка, чиито трудове по семантика ми оказаха изключително силно влияние.

Надявам се, че сега е ясно, защо избрах темата *Теоретична лингвистика и практическа лексикография* за предмет на академичната ми лекция. Именно в нея се предлага определен вид синтез, за който стана дума преди малко.

Лекцията ще бъде издържана в популярен стил и предварително моля да бъда извинен за онези пасажии, които ще се сторят на част от аудиторията прекомерно

---

¹ Бел. на прев.: Конференция „200 години от рождението на В. И. Дал“, 8-11 ноември 2001 г., София.

елементарни или вече известни. Знам, че в тази зала присъстват не само опитни изследователи на езика, но и студенти. Бих искал, естествено, текстът на лекцията да бъде разбираем и за начинаещите лингвисти.

Предмет на лекцията ще бъдат общотеоретичните принципи, на които, както ми се струва, трябва да се основава лексикографията. Те бяха практически реализирани в Новия обяснителен речник на синонимите в руския език². За мен е голямо удоволствие да го подаря на колегите от Софийския университет. Речникът има за основа следните четири принципа: насоченост към реконструиране на езиковата картина на света, интегралност, системност и активност. Ще ги разгледаме в тази последователност.

1. Насоченост към реконструиране на езиковата картина на света

Било е време, когато лингвистите са разглеждали езиковите значения като повече или по-малко непосредствено отражение на фактите от действителността. Но като се започне от трудовете на В. Хумболт все повече лингвисти в една или друга степен приемат хипотезата за «лингвистичната относителност», по силата на която системата от значения на всеки език отразява своя собствен начин на виждане на света, налаган като задължителен за всички носители на този език. Образът на света, запечатан в конкретен език, се нарича езикова картина на света.

В съвременната лингвистика тази идея се разработва в рамките на два основни аспекта. Първият: езиковата картина на света се противопоставя на научната картина на света. В този случай често се говори също така за «наивна» картина на света – «наивна» физика, геометрия, физиология, психология, анатомия. Вторият: картините на света, които се реконструират върху материал от различни езици, се сравняват една с друга за да се изясни тяхната етноспецифика.

1.1. «Наивна» картина на света

В термина «лингвистична относителност» е уловен, може би, най-важният аспект на езиковата картина на света, а именно нейният релативизъм. Образът на света, запечатан в езика, е релативизиран с погледа върху него на два изключително важни за човешката комуникация персонажа, които така или иначе присъстват в повечето изказвания, – говорещия и наблюдателя.

Ще започна с говорещия. Най-важен клас от думи, в значенията на които се установява наличието на скрита препратка към говорещия, са така наречените дейктични, или показателни думи, т. е. лексеми от типа *я, ты, здесь, там, сейчас, тогда, этот, тот, вот, вон* и т. п. Техните обичайни речникови тълкувания не са напълно коректни. Ср. *Этот* = ‘указывает на что-н. близкое в пространстве или во времени’, *тот* = ‘указывает на что-н. удаленное в пространстве или во времени’; *здесь*

² Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. 2-е издание, исправленное и дополненное. Под общим руководством академика Ю.Д. Апресяна. Авторы: В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева, О.Ю. Богуславская, И.В. Галактионова, М.Я. Гловинская, С.А. Григорьева, Б.Л. Иомдин, Т.В. Крылова, И.Б. Левонтина, А.В. Птенцова, А.В. Санников, Е.В. Урысон. Москва-Вена, Языки славянской культуры – Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 60, 2004. LXVIII, 1417 с.

= ‘в этом месте’ (т. е. близко), *там* = ‘в том месте’ (т. е. отдалечено); *вот* = ‘употребляется при указании на кого-, что-л., находящееся --- в непосредственной близости’, *вон* = ‘употребляется для указания на какой-л. предмет, находящийся в отдалении’. Както се вижда, разликата в двойките думи *этот* и *тот*, *здесь* и *там*, *вот* и *вон* е представена като обективна: ако предметът се намира близко, казваме *этот*, *здесь*, *вот*, а ако е далече – *тот*, *там*, *вон*.

Да си представим обаче следната ситуация: човек търси изход от помещение, в което има две врати, и аз му давам указания. Едната врата се намира в полезрението ми на разстояние пет метра от мен, точно пред мен, а другата – на разстояние три метра, но зад мен. Мога да покажа далечната врата и да кажа *Выход в эту дверь* <*Выход здесь*>, а после да покажа близката и да добавя *а не в ту* <*а не там*>. Жестовете, съпровождащи тези изказвания, също ще са различни. В първия случай ще посоча съответната врата с протегната напред ръка, а във втория – с обърнат назад палец на сгънатата ми в лакътя ръка. Този прост мисловен експеримент показва, че *этот* и *тот* всъщност имат по-сложни значения. *Этот* означава, грубо казано, ‘находящийся в пространстве говорящего’ (‘намиращ се в пространството на говорещия’), т. е. в откритото за погледа му пространство, където той си представя себе си в момента на говорене. Тогава *тот* означава ‘находящийся за пределами пространства говорящего’ (‘намиращ се извън пределите на пространството на говорещия’).

Ще добавим, че когато и двата предмета, за които става дума, се намират в пространството на говорещия, «релятивистката» физика на пространствените отношения се свежда до една обективна традиционна картинка: *этот* разполага предмета по-близко до говорещия или представляващия го персонаж, а *тот* – по-далече от него.

Като се основаваме на подобни разсъждения, наред с понятието за пространство на говорещия трябва да постулираме и понятията за време на говорещия (за думи от типа *сейчас* и *тогда*), за място на говорещия (за думи от типа *здесь* и *там*) и други подобни. Изброените понятия са толкова важни за езика, че лесно се превръщат в граматически (граматикализират се). Така например, понятието за време на говорещия е в основата на граматическата категория време.

Да преминем към понятието наблюдател³. Ако вземем фразата *В два часа всадник выехал на дорогу*, ще установим, че тя е възможна в ситуация, когато предвижването на конника в пространството не е наблюдавано от никого. Не е същото с фразата *В два часа на дороге показался всадник*. В последната ситуация присъства

³ Наблюдател се нарича този, който възприема със сетивата си или съзерцава мисловно определена ситуация. С други думи, наблюдателят е лице, съществуването / наличието на което се подразбира във всяко едно изказване: даже в най-просто изказване от типа *Идет дождь* се подразбира, че съществува някой, който този дъжд го възприема (вижда, чува и т. п.). Такъв тривиален наблюдател обаче не изисква изрично упоменаване именно защото присъства винаги. Фигурата на наблюдателя става нетривиална, само ако тя се лексикализира или граматикализира, т. е. ако препратката към нея е част от значението на някаква езикова единица. Неупоменаването на наблюдателя в такива случаи прави непълно тълкуването на съответстващото лексикално или граматическо значение. Само за този - нетривиалния - наблюдател ще става дума по-нататък.

невидим, по никакъв начин не назван участник, който е видял как в два часа на пътя се е появил конник. Не случайно не можем да казваме за самите себе си * *В два часа на дороге показался я*: самият говорещ не може да наблюдава себе си отстрани. Ако обаче автор на такова изказване е друг човек, то това изказване придобива правилност: *Он сказал, что в два часа на дороге показался я*.

В дадения пример наблюдателят е външен, той вижда ситуацията отстрани. Същото е във фразата *По склону холма вьется тропка*: тя е подходяща като елемент на репортаж – какво има пред зора на наблюдателя, съзерцаващ пейзаж. А сега да се обърнем към фразата *Тропка все время виляла из стороны в сторону*. На пръв поглед, *виться* и *вилять* в значение ‘правя много завои’ (за разтегнати по дължина пространствени обекти) са относително точни синоними. В действителност между тях има голяма разлика: *вилять* предполага наличие на вътрешен наблюдател, който се придвижва по пътеката и изпитва неудобство от това, че тя постоянно завива ту насам, ту натам.

Понятието за наблюдател, както и понятието за говорещ, се граматикализира: така например, наличието на вътрешен наблюдател е представено във формите за свършен вид на глаголи като *кончатся*, *поворачивать*, *доходить (до чего-л.)*, *обрываться* и т. п., когато те обозначават свойства на разтеглени по дължина пространствени обекти като пътеки и пътища. Така, във фразата *На пятом километре дорога кончилась <повернула на юг>* се подразбира наличието на наблюдател, при това самият той се придвижва по пътя. В същото време фрази като *(Раньше) на пятом километре дорога кончалась <поворачивала на юг>*, с глагол от несвършен вид, не предполагат наблюдател. Тях лесно можем да си ги представим в текст на туристически справочник, където обективно се описва как е изглеждала местността преди известно време⁴.

Любопитно е, че говорещият и наблюдателят са способни на взаимни превръщания при преход от диалог (първична ситуация на общуване) към повествование, наратив. Да видим фразата *Перемещения преступника удалось проследить до Питера: здесь след его потерялся*. В нея *здесь* обозначава място, където се намира не говорещият, а наблюдателят (например, детективът, който проследява движението на престъпника). Както се вижда, говорещият в условията на диалогичен режим се превръща в наблюдател в ситуация на наратив.

От анализа на примерите става ясно, че определението «наивен» в състава на разгледаното понятие в никакъв случай не означава «примитивен». В езика се акумулира опит при усвояването на света, натрупан от стотици поколения хора, говорили на този език. Този опит е наистина удивителен. За да се добие представа за сложността и дълбочината на «наивните» понятия, ще бъде достатъчно да обърнем внимание на две неща: 1) На фигурите на говорещия и наблюдателя съответстват

⁴ В действителност граматикализацията на понятието наблюдател носи много по-всеобхватен характер. В същата степен, в която понятието говорещ е граматикализирано в опозицията на времевите форми за сегашно, минало и бъдеще време, понятието наблюдател е граматикализирано в опозицията на видовите форми за свършен и несвършен вид. Тук не е мястото да се аргументира този тезис, и ще се наложи да се ограничим с препратка към специализирана литература по въпроса, преди всичко към трудовете на М.Я. Гловинская и Е.В. Падучева по въпросите на вида.

понятията за автор и разказвач в литературата. Езикът ги е разделил много преди аналогично разграничаване да стане в литературата. 2) Физиката на Нютон не е познавала понятието наблюдател, в нея всичко е било абсолютно. Едва във физиката на Айнщайн възникват понятията външен и вътрешен наблюдател, за които едни и същи физически процеси протичат различно. Езикът е разполагал с тази «релятивистична» опозиция много преди теорията на относителността да стане факт.

В същата връзка може да се спомене също така наивната психология, и по-конкретно, психологията на емоциите, за първи път описана от А. Вежбицка и Л.Н. Йорданская. Езикът изважда на преден план преди всичко два основни класа емоции – положителни и отрицателни. Към първите се отнасят радостта, възхищението, надеждата, гордостта и т. п.; към вторите – мъката, гневът, страхът, срамът, завистта, ревността и т. п. В наивната картина на света те много отчетливо са противопоставени едни на други по своите външни прояви, сред които във връзка с нашата тема особен интерес представляват соматичните реакции на човека по отношение на емоциите.

От гледна точка на езика усещането за страх, например, по своите външни проявления е сродно с усещането за студ; ср. *дрожать <трястись> от страха <от холода>*, *сжаться от страха <от холода>*, *оцепенеть от страха <от холода>*, *Зубы стучат от страха <от холода>*, *Мурашки бегут по спине от страха <от холода>*, *Кровь стынет в жилах от страха <от холода>*, *Страх леденит душу <сердце>*, *леденящий страх* и т. п. Езикът е забелязал и фиксираше това сходство от незапомнени времена. В същото време психофизиологичните експерименти, потвърждаващи близостта на соматичните реакции на човека при страх и студ, и по-конкретно факта, че и в двата случая температурата на кожата се понижава в резултат на отлива на кръв, са проведени едва през 80-90 г. на миналия век.

Езикът много интересно трактува светлинно-цветовите реакции на кожата на лицето на човека като следствие от положителните и отрицателните емоции. Обикновено положителните емоции, например *радость*, *счастье*, *восторг*, се концептуализират като светли, а отрицателните емоции, например *тоска*, *отчаяние*, *гнев*, *бешенство*, *ярость*, – като тъмни. Ср. *Глаза светятся <сияют> от радости*, *Ее лицо озарилось от радости*, *Радость осветила ее лицо*, но *Глаза потемнели от гнева*, *Он почернел от горя* и т. п. Не може **потемнеть от радости* или **озариться от гнева*. В светлинната и цветовата метафора дори не дотам голям примес на тъмно става препятствие за характеризиране на положителна емоция. Ср. *зарумяниться <зардеться> от радости <от удовольствия>*, *побагроветь от гнева <от злобы>*, но не **побагроветь от радости <от удовольствия>* и не *?? зарумяниться <зардеться> от гнева*.

Както показва примерът, езикът е толкова важен и надежден посредник в света на човешките емоции, че дори научната психология не може да пренебрегне неговите доказателства.

Реконструкцията на тези и други подобни фрагменти от «наивната» картина на света и тяхното пълно описание в речника трябва да бъде една от първите задачи на лексикографа.

1.2. Етноспецифика на картината на света

Едно от най-интригуващите проявления на онзи особен поглед върху света (световиждането), по който един естествен език се различава от друг, са така наречените «задължителни» значения, т. е. значенията, които даден език задължава говорещия на този език да изразява, независимо от това, дали са съществени или не за съдържанието на съобщението. След появата на трудовете на Ф. Боас, Р. Якобсон и И.А. Мелчук стана обичайно да се противопоставят граматическите значения (в качеството им на задължителни) на лексикалните значения (в качеството им на незадължителни). Граматическите значения, например числото на съществителните в руския език, са смятат за задължителни в смисъл, че трябва да бъдат изразявани всеки път, когато говорещият използва тази част на речта. В изказването *Мобильный телефон – очень полезное изобретение, хотя оно и вредно для здоровья людей* съществителното *телефон* е в единствено число. В същото време идеята за количество е абсолютно нерелевантна за съдържанието на това изказване. В него става дума, разбира се, не за количеството конкретни предмети, а изключително и само за технологията на предаване на съобщенията. Обаче руският език (за разлика, например, от старокитайския) не позволява да се употреби думата *телефон* извън категорията число. В редица европейски езици съществува така нареченият плюсквамперфект – граматическа глаголна форма, с помощта на която се изразява идеята за предшестване на дадено събитие по отношение на някакво друго събитие или определен момент на наблюдение в миналото. Ако в описваната ситуация такова предшестване е било факт, говорещият е задължен да употреби плюсквамперфект – езикът не му дава право на избор. На английски се казва *John told me that he hadn't seen Mary since Monday* ‘Джон ми каза, че не е виждал Мери от понеделник’, а не * *John told me that he didn't see Mary since Monday*. В същото време в руския език тази идея има само лексикален израз (*до чего-л., после чего-л., с такового-то времени, к такому-то времени* и т. п.) и, следователно, може изобщо да не бъде изразявана, ако и без това е ясно, кое е предстващото, а кое последвалото събитие, както в току-що разгледаната ситуация с Джон и Мери.

За разлика от граматическите лексикалните значения са се смятали факултативни в смисъл, че говорещият е свободен да ги изрази или да не ги изразява, в зависимост от това, дали смята дадено значение важно за своето съобщение или не.

Изследванията от последните десетилетия обаче, сред които трябва да бъдат открити трудовете на В.Г. Гак, показваха, че граматическите и лексикалните значения са противопоставени едни на други не толкова рязко. Оказа се, че някои елементи на лексикалните значения също изискват да бъдат задължително и систематично изразявани.

Например ако става дума за предвижване на човек или друго живо същество, руският език задължава хората, говорещите на този език, да посочват начина на предвижване (ср. *идти, лететь, ползти, плыть*), макар че това може да не бъде важно за същността на съобщението им. Така например, смисълът ‘некое същество в какъвто момент времени перестало находиться в месте А и стало находиться в месте В’ (‘някакво същество в даден момент престава да се намира в място А и започва да се намира в място В’) в съответствие с нормите на руския език се изразява с фрази като

Собака вышла из конуры, Птица вылетела из гнезда, Змея выползла из норы, Рыба выплыла из грота. За изразяването на дадения смисъл по чисто логически съображения по-подходящ би бил глаголът *покинуть*, който не посочва начина на предвижване. Обаче фразите с този глагол *Собака покинула конуру, Птица покинула гнездо, Змея покинула нору, Рыба покинула грот* са най-малкото съмнителни. Те или от стилистична гледна точка са неуместни, защото придават на описанието на обикновено събитие немотивирано торжествена тоналност, или изразяват съвсем друг смисъл: излиза, че кучето <птицата, змията, рибата> завинаги е напуснало мястото на обитанието си.

В това отношение руският език е противопоставен на френския, в който разглежданият смисъл еднообразно се изразява от един и същ глагол *sortir*: *Le chien est sorti de sa niche, Le serpent est sorti de son trou* и т. д. Само в случаите, когато за говорещия е важно да подчертае по какъв начин даденото същество се е предвижило от едно място на друго, френският език позволява да се специфицира начина на предвижване чрез добавяне на адвербиални конструкции от типа *en marchant* ‘пеша’, *à la nage* ‘плувайки’ и т. д. Английският език заема позиция между руския и френския. Даденият смисъл може да бъде представен напълно идиоматично с глаголите *to walk, to fly, to crawl, to swim*, уточняващи начина на предвижване по абсолютно същия начин, както това изисква руският език. От друга страна, напълно естествено е да се прибегне в този случай и към глагола *to leave*, изразяващ родовото понятие ‘да напусна’: *The dog left its kennel, The bird left its nest, The snake left its hole, The fish left the grotto*. Това сближава английския начин на концептуализация на света с френския.

Характерният за руския език интерес към начина на извършване на действията се проявява и в глаголната лексика, обозначаваща пространственото положение на едни предмети спрямо други. В този случай руският език принуждава хората, говорещи на този език, да посочват как описваният предмет е разположен в пространството – стои ли, лежи ли или виси. На руски са казва *Иван стоял у окна, На стене висели картины, В углу лежали книги*. Същинската информативна част на такова съобщение може да бъде сведена до идеята, че даденият предмет се намира на едн кое си място. Обаче фрази от типа *Иван находился у окна, На стене находились картины, В углу находились книги* биха звучали най-малкото неидиоматично.

Френският език и в това отношение е противопоставен на руския, защото при подобни обстоятелства той не прави разлика между начините на разполагане на предметите в пространството. На френски във всички тези случаи се използва неутралният от семантична гледна точка глагол *se trouver* или също толкова неутралната конструкция *il y a*, само ако няма някаква особена необходимост от уточняване на пространственото разположение на дадения предмет. Английският език отново заема позиция между руския и френския, защото в неутрални текстове той допуска и двете форми за изразяване на разглеждания смисъл.

Очевидно е, че не може да се получи адекватна представа за лексиката на даден описван език, ако не се взема под внимание нейната етноспецифика.

2. Принцип на интегралност

В миналото граматиките и лексикографите са работели повече или по-малко автономно. Всеки си е имал своя специализация – едните съставяли граматики, другите – речници. Традиции за системно съгласуване на типовете и формите на представяне на лингвистичната информация в двата най-важни документа, с помощта на които се описват човешките езици, не е имало. Не само това, но може да се посочат примери на въпиющо разсъгласуване на лингвистична информация в граматиките и в речниците. Така например, традиционната английска граматика признава числителните, т. е. думите като *one, two, three* и т. п., за самостоятелна част на речта. На автора обаче не е известен нито един британски, американски, австралийски или който и да е друг речник на английския език (а на анализ са били подложени няколко десетки основни речници), който да има специална бележка за числителни. В преобладаващото мнозинство английски речници числителните се описват или като прилагателни (в случаи като *five books*), или като съществителни (в случаи като *twenty five*). В същото време в английския език няма друг клас думи с по-големи права за статут на самостоятелна част на речта, отколкото числителните. Само числителните притежават абсолютно уникалната съвкупност от семантични, синтактични, съчетаемостни, словообразователни, морфологически и акцентни свойства, които не са представени в нито една друга част на речта.

Семантика. Числителните имат специфично и абсолютно еднородно, за разлика от другите части на речта, лексикално значение – значението за число.

Морфология. Те, за разлика от другите части на речта, нямат категория число.

Синтаксис. За тях са характерни конструкции от вида «числително + числително» с уникални – адитивни и «дробни» – значения, ср. *twenty five* (‘двадесет и пет’, т. е. ‘двадесет плюс пет’) и *five twenty* (‘пет двадесет’, т. е. ‘пет големи цели единици + двадесет части от една такава единица’).

Съчетаемост. В съчетание с числителни се реализира специфичното значение на редица предлози, например, “мултипликативното” значение на предлога *by* ‘на’ в състава на числови групи от типа *five by six (metres)* ‘пет на шест (метра)’.

Словообразуване. Числителните (както, впрочем, и повечето други части на речта) имат характерен набор деривационни модели: ср. такива уникални словообразователни форманти, като *-teen* ‘-десет’, *-ty* ‘-надесет’, *-fold* ‘-кратен’.

Акцентни особености. Главната от тях е равноудареността на компонентите на съставните числителни от типа *twenty five* ‘двадесет и пет’. В аналогичните съчетания на съществителни от типа *computer center* ‘изчислителен център’, *computer science* ‘информатика’ съответстващите компоненти не са задължително равноударени – първият може да носи главното ударение.

Принципът на интегралност в лингвистичните описания идва в теоретичната лингвистика от дейността, свързана с компютърното ѝ прилагане. Оказва се, че формалният лингвистичен модел, имитиращ на компютър езиковото поведение на говорещия и слушащия, не може да работи в условията на разсъгласуваност между граматическата и лексикографската информация. Лесно може да си представим, например, какви химерични продукти ще поражда компютърът, ако той използва по отношение на числителните граматически правила, ориентирани към истинските

съществителни и прилагателни. Принципът на интегралност изисква идеално съгласуване на правилата в граматиката с предлаганата в речника лексикографска информация. По точно, в речника трябва да се дава в явен вид информация за всички свойства на думите, изразяването на които може да изисква някакви правила, в това число семантични, ако тези свойства не са упоменати в самите правила. Реализацията на този принцип коренно изменя състава и характера на лексикографското описание.

Да погледнем в тази връзка глагола *выбирать* във фрази като *Она выбирает книгу <арбуз, платъе для выпускного вечера>* и *Выбирай – семья или любовница, Я выбираю свободу, Он выбрал эмиграцию*. Почти във всички тълковни речници на руския език такива фрази се отнасят към едно и също значение на глагола, т. е. се възприемат като една и съща лексема. В действителност тук са представени две различни лексеми. Ето основните различия между тях.

Семантика. В основата на значението на *выбирать 1 (книгу)* е идеята за възможността: мога да взема някакъв предмет или предмети от предлаганите ми еднородни предмети, а мога и да не взема нито един от тях. В основата на *выбирать 2 (свободу)* е идеята на необходимостта: аз трябва да взема само един предмет от два или няколко нееднородни, които ми се предлагат.

Форми и техните значения. *Выбрать 1* (свършен вид, императив) обозначава единствено подбуда: *Выбери какую-нибудь карту. Выбрать 2* в същата форма – свършен вид, императив – обозначава съвет: *Выбери эмиграцию. Выбирать 1* лесно се съчетава с така нареченото актуално-продължаващо значение в несвършен вид, описвайки разгръщаща се пред очите ни ситуация. Ср. – *Чем ты там занят? – Я выбираю арбуз* [в момента на наблюдението съм зает с избора на диня]. За *выбрать 2* такъв диалог е невъзможен. Ако казвам *Я выбираю свободу*, това значи, че моят избор вече е направен, а не се извършва пред очите ни. *Выбирать 2* дори в сегашно време е винаги перфективен.

Синтаксис. *Выбирать 1 (книгу)* има пет валентности: кой избира (агенс), какво избира (обект), от какво (*выбирать не из чего*), по какъв признак (*выбери место посуше*) и с каква цел (*выбрать площадку для строительства*). *Выбирать 2* има само две валентности – агенс и обект, при това втората валентност се изразява не само от съществително във винителен падеж, но и по следните два по-малко тривиални начина: в конструкцията „съществително в именителен падеж + *или* + съществително в именителен падеж” (*Выбирай – жена или любовница*) и конструкцията „между + съществително в творителен падеж + *и* + съществително в творителен падеж” (*Пришлось выбирать между работой и аспирантурой*). При това съществителното във винителен падеж се съчетава с глагол и в двете видови форми, а в двата други начина за изразяване на тази валентност – само с форма в несвършен вид.

Съчетаемост. *Выбирать 1* се съчетава с наречия за продължителност (*долго выбирал, но так ничего и не выбрал*), обща или утилитарна оценка (*хорошо <удачно> выбрал*), случайност (*наугад <наобум> выбрал*) и редица други; за *выбрать 2* нито едно от тези съчетания не е възможно.

Прозодия. *Выбрать 1* може да носи главното фразово ударение, а *выбрать 2* никога не го носи. В случая *Он выбрал дачу* става дума за това, че са му били

предложени няколко вили и той се е спрял на една от тях. В случая *Он выбрал дачу* става дума за това, че му е било предложено да избира, да речем, между вила в Подмосковието и апартамент в Москва, и той прави своя избор като предпочита вилата.

Този кратък обзор на разликите между *выбрать 1* и *выбрать 2* показва, че интегралната характеристика на лексемите предполага много по-голям обем информация, отколкото е традиционното лексикографско описание, и дава много по-пълна и обемна представа за тях. Специално трябва да се отбележи обстоятелството, че при увеличаването на лексикографската информация бяха установени съвършено нови типове информация, които никога преди това не са включвани в речниците. Такава е например прозодичната информация, която беше илюстрирана по-горе с примерите *Он выбрал дачу* и *Он выбрал дачу*.

Знанието на всички изброени и на други подобни свойства на думите представлява съществена част от феномена, който се нарича езикова компетентност на говорещите. По такъв начин интегралният речник придобива сериозен теоретичен статут: той става неотменна част от научното описание на езика.

Разгледаните от нас примери позволяват да се направи още едно принципно обобщение. В интегралното описание на езика всички класове единици, започвайки от частите на речта, и всички отделни единици на езика, започвайки от лексемите, могат да бъдат характеризирани по една и съща схема – въз основа на набора от свойства, към които препращат лингвистичните правила⁵. Никакви различия в метода на описанието на класовете единици и отделните единици няма – при прехода от първите към вторите или обратно се сменя само обектът на описанието. Ще подчертаем, че тази единна схема се оказва приложима за описание на всякакви класове езикови единици, към които се отнасят и така наречените лексикографски типове, за които ще стане дума в третия раздел.

3. Принцип на системност

Преди се смяташе, че системността е характерна само за граматиката. През втората половина на миналия век станахме свидетели на истинска лавина от семантични открития, показали, че лексикалната семантика на всеки език също е система, макар че, може би, не с такава висока степен на организация, както граматиката. Оказва се, че семантичната система на езика почива на единна структура от повтарящи се и «пронизващи» я семантични опозиции. В лексиката те са изразени като многократно пресичащи се класове лексеми, които поделят по сложен начин целия речников фонд на даден език и притежават общи свойства – семантични, морфологически, синтактични, съчетаемостни, прозодични и други. Такива класове лексеми се предлага да бъдат наричани лексикографски типове; последните трябва еднообразно да бъдат описвани в речниците.

⁵ Това позволява да се постави точка на продължилия дълго спор за това, кой критерий – семантичният, морфологическият, синтактичният или някой друг – трябва да бъде в основата при определянето на частите на речта. Очевидно е, че трябва да се вземат предвид освен тези три и много други критерии едновременно и да се правят заключения за принадлежността на думите към една или друга част на речта не на основата на едно (някакво) свойство, а на основата на съвкупност от свойства.

По-нататък понятието лексикографски тип се илюстрира върху материал за така наречените фактивни и путативни стативи, т. е. такива глаголи, които обозначават ментални състояния. Тези глаголи образуват два противопоставени един на друг лексикографски типа, които впрочем имат едно общо свойство.

Семантика. Като се присъединяваме към мнението на З. Вендлер, смятаме за прототип на фактивността глаголите и прилагателните *знать*, *понимать*, *догадываться*, *помнить*, *известный* и т. п. Всички те в крайна сметка се свеждат до семантични структури, в основата на които е смисълът ‘зная’, и предполагат истинност на това, за което се говори в подчиненото изречение. Това значи, че независимо от обстоятелството, дали се утвърждава или се отрича знанието Р, Р винаги остава истинно. С други думи, такива изказвания, като *Он знал <догадывался>*, *что полиция за ним наблюдает* и *Он не знал <не догадывался>*, *что полиция за ним наблюдает*, в еднаква степен утвърждават, че той е бил следен.

Към класа на путативите се отнасят глаголи като *думать (что)*, *считать*, *верить*, *полагать*, *сомневаться* и други подобни, обозначаващи мнения. Мненията, за разлика от знанията, не са задължително истинни. С други думи, нито от изказвания като *Он считал <думал>*, *что полиция за ним наблюдает*, нито от изказвания като *Он не считал <не думал>*, *что полиция за ним наблюдает*, не може да се направят никакви изводи за това, дали той е бил следен или не.

И двете групи глаголи притежават онова общо и характерно за стативните предикати свойство да не се употребяват в актуално-продължително значение на несвършен вид, т. е. не могат да обозначават разгръщаща се пред очите ни ситуация. Действително, не може да се каже **Когда я вошел к нему в комнату, он знал <понимал, догадывался, считал, полагал, сомневался>*, *что собрание было отменено*.

В други отношения фактивните и путативни глаголи се различават едни от други, при това всичките техни в по-голяма степен формални различия семантично са мотивирани и, следователно, носят системен характер.

Синтаксис. От добре известните синтактични различия между фактивите и путативите ще отбележим следното: (а) Фактивите могат да управляват така наречения косвен въпрос, въвеждан от думите *кто*, *что*, *когда*, *где*, *почему*, *зачем* и т. п.: *Он знал <догадывался>*, *чем это грозит <где искать ошибку, почему молчит отец>*. Путативите не управляват косвени въпроси: фрази като **Он считал <думал>*, *чем это грозит <где искать ошибку, почему молчит отец>* са неправилни. (б) При фактивните глаголи са възможни обстоятелствени пояснения със значение на източник на знания и не са възможни обстоятелствени пояснения със значение за причина; ср. *Откуда ты это знаешь <тебе это известно>?*, но не **Почему ты это знаешь?* (в) Напротив, при путативните глаголи са възможни обстоятелствени пояснения със значение за причина, но не са допустими обстоятелствени пояснение със значение за източник; ср. *Почему ты так думаешь?*, но не **Откуда ты так думаешь?* (г) Путативите допускат пренос на отрицание в подчиненото изречение без сериозно изменение на смисъла на цялото изказване: *Я не думал, что он справится с задачей* ≈ *Я думал, что он не справится с задачей*. При фактивите такъв пренос е невъзможен: изказванията *Я не знал, что он справился с задачей* и *Я знал, что он не*

справился с задачей имат коренно различни значения. (д) Путативните глаголи обозначават мнения, т. е. оценъчни съждения. Затова всички те в една или друга степен управляват квалифициращи конструкции със задължително второ допълнение, обозначаващо съдържанието на оценката: *Я считаю <нахожу, признаю, полагаю> этот план ошибочным, Я смотрю на этот план как на авантюру*. С фактивите такава конструкция е невъзможна. Външно приличащи на нея фрази като *Я знал <помнил> ее молодой* в действителност реализират съвсем друга конструкция с друго – времево – значение: *Я знал ее молодой* значи ‘Аз я познавах по онова в р е м е, когато тя беше млада’. Между другото, лексикалното значение на глагола в такива конструкции може да се изменя; например, *знать* в току-що приведения пример обозначава не пропозиционално знание, а знание-познание.

Съчетаемост. (а) Фактивните глаголи свободно се съчетават с наречия за положителна оценка като *хорошо, великолепно, прекрасно* и т. п., макар че такива наречия само подчертават истинността на знанието, а не го градуират. Ср. *Я знаю, что вы против жестких мер ≈ Я прекрасно знаю, что вы против жестких мер*. Путативи в такива контекстове са изключени: фрази като **Я прекрасно считаю, что вы против жестких мер* са абсолютно аграматични. (б) На свой ред, путативните глаголи свободно се съчетават с наречия за истинност като *правильно, справедливо, верно* и т. п.: *Он правильно думал <справедливо считал>, что для принятия окончательного решения нужна более надежная информация*. Аналогични фрази с фактиви са плеонастични и по тази причина неправилни: пропозиционалното знание по дефиниция не може да бъде грешно.

Комуникативна структура и прозодия. Както вече беше казано по-горе, путативите обозначават нечие мнение за предмета на разговора. Но при неутрални условия да се каже нещо всъщност означава да се изрази някакво мнение. Не случайно още Ш. Байи твърди, че всяко изказване започва с имплицитен модус ‘Аз смятам’. В действителност, изказвания от типа *Он не прав* и *Я думаю, что он не прав* повече или по-малко са еквивалентни по смисъл. Но тогава модусът ‘аз смятам’ има минимална информационна ценност и естествено се доближава до темата на изказването. Затова путативите никога не са носители на главното фразово ударение. Единственият възможен за тях тип фразово ударение е така нареченото логическо, или контрастно ударение, маркиращо контрастната рема на изказването: *Вы ↑↑считаете, что за вами установлена слежка, или вы это ↓↓знаете?* Делът на фактивите в съвкупния смисъл на изказването е много по-значителен, отколкото този на путативите. За комуникантите винаги е важно да знаят, че съобщаваната информация е истинна. Затова фактивите се доближават до рематичната част на изказването и могат да са носители на главното фразово ударение. Ср. *Я ↓знал, что она выйдет за него замуж, Я ↓помню, чем все это кончилось*.

Досега ставаше дума за това, колко е важно да се представи в речника системното описание на всеки лексикографски тип. Очевидно е обаче, че стремежът на всяка цена еднообразно да се опишат всички лексеми от даден лексикографски тип може да доведе до грешка. Естествено е да се очаква, че лексемите от един и същ лексикографски тип, освен общи свойства, притежават и други, заслужаващи внимание особености.

Така различни стативни путативни глаголи показват различни степени на несъвместимост с актуално-продължителното значение на несвършения вид. Глаголът *думать* се съчетава с него, още повече, ако е употребен в комбинация с акционален глагол: *Я лежал и думал, что надо бы сходить за хлебом, но вставать было неохота*. Глагол *считать*, най-близкият синоним на *думать*, в такива контекстове не се употребява; ср. неправилността на **Я лежал и считал, что надо бы сходить за хлебом, но вставать было неохота*. Обяснението на това следва да търсим в семантичната структура на глагола *думать* като цяло. Неговото основно значение е чисто акционално, а такива значения са напълно съвместими с актуално-продължителното значение на несвършения вид: *Я думал о предстоящем экзамене, когда зазвонил телефон*. По силата на абсолютно естествени причини близките значения на една дума са склонни «да прорастват» едно в друго. Например основното значение на думата често предава някои свои свойства на съседните значения. В такива случаи отклонението от прототипа става напълно вероятно и обяснимо.

На глаголите, обозначаващи такива сложни ментални състояния, като *понимать* и *помнить*, се развиват някои синтактични свойства на прототипичните предикати за знание. Така например те изгубват способността да подчиняват обстоятелствени пояснения със значение за източник: не може да се каже **Он понимал <?помнил> это из газет*.

Тези примери показват, че лексикографът трябва постоянно да има предвид наличието на взаимодействие на системните фактори и специфичните свойства на дадена лексема. С други думи, изкуството на съвременния лексикограф е в уменията му да комбинира чертите на лексикографския тип с тези на лексикографския портрет.

4. Активност

В лингвистиката пасивни се наричат речници, които съдържат минимум сведения за формите и значенията на думите, достатъчни само да бъдат разбрани в произволен контекст. Именно такива речници във почти всички епохи от развитието на лексикографията са преобладавали, защото исторически те са възниквали като справочници за «трудни думи».

Такъв е един от най-добрите американски речници на английския език – Webster’s Third New International Dictionary. Например там в речниковата статия на думата *card* е представено като основно значението ‘карта за игра’, като се казва, че картите са такива късчета картон, с помощта на които хората играят на различни игри. Съобщава се още какъв размер биват картите, колко карти влизат в едно тесте, как се маркира различието им по боя и числов израз и т. п. Обаче няма нито дума например за съчетаемостта на думата *card* с глаголи, макар че именно тези съчетания подлежат на лексикографиране най-напред, защото са «неизчислими», т. е. твърде идиоматични. На руски картите ги *тасуют* (съотв. в бълг. език – *разбъркват*), а на английски букв. ги търят (*shuffle*); на руски ги *снимают* (съотв. в бълг. език – *свалят*), а на английски – букв. ги режат (*cut*); на руски – ги *сдают* (съотв. в бълг. език – *раздават*), а на английски – букв. ги разпределят (*deal*); на руски с тях *ходят* (съотв. в бълг. език – *карат*), а на английски букв. ги играят (*play*); на английски картата не може да се бие, а може само да се покрива (*cover*). Такива словосъчетания са идиоматични и във

вътрешноезиков аспект. На руски се допуска *пойти тузом* или *с туза* (при първи ход), но (в шаха) само *пойти конем* (не *с коня).

На такъв род лексикализация са подложени и други свойства на думите, като глаголното управление. Така например глаголите със значение за вътрешни емоционални състояния на човека управляват именни групи със значение на причина за това състояние, ср. *разволновался из-за сущего пустяка*. Обаче тези групи при различните глаголи се оформят от различни падежи и предлози, например: *боимся* и *стыдимся* **чего**, *радуемся* и *удивляемся* **чему**, *надеемся* и *сердимся* **на что**, *возмущаемся* и *восхищаемся* **чем**, *сожалеем* **о чем**, *разочаровываемся* **в чем** и т. п.

В последно време бяха забелязани изключително интересни случаи на лексикализация на прозодията, за които се каза по-горе.

Дори само по тези не многобройни примери човек може да се досети, че свободно и правилно говорещият на даден език, борави с огромен обем разнообразна информация за всяка лексема. Ако лексикографът си представя своя продукт като помагало за активно овладяване на езика, той трябва да включи в речника цялата тази информация. Във връзка с това от началото на миналия век в лексикографията все по-голяма сила започва да придобива идеята за активен речник. Това е речник, който съдържа всички сведения, необходими да научи ползвателя не само правилно да разбира думата в произволен контекст, но да го научи и правилно да използва всяка една лексема за изразяване на дадена мисъл.

Важно е да се подчертае, че отначало принципът на активността беше чисто практически и нямаше сериозен теоретичен статут. Обаче през 50-те – 60-те години на ХХ в., когато започнаха да се разработват формални модели на езика, той беше кардинално преосмислен. Оказа се, че научното описание на езика във вид на формален модел, способен да имитира на компютър езиковото поведение на говорещи и слушащи, има като свой предмет феномена на свободното владеење на езика, или така наречената езикова компетентност на говорещите. Тя включва и свободното владеење на лексиката в обем, който се опитаме да обрисоваме по-горе. По такъв начин речникът от активен тип става необходима част от пълното научно описание на езика: той едновременно решава задачи както в сферата на теоретичната лингвистика, така и в сферата на практическата лексикография.

5. Заключение

Интегралният речник, основан на изложените по-горе принципи, изпълнява едновременно три функции: 1) Той е неотменна част от теоретичното описание на езика. 2) Той е най-доброто справочно помагало за активно изучаване на език, защото дава изчерпателно системно описание на лексемите. 3) И не на последно място, той може да служи, така да се каже, в режим на обратна връзка, като идеален емпиричен материал за сериозна корекция на изходната теория. Към създаване именно на такъв тип речници трябва да се стреми лексикографията.